

UUT LÄTI JA EESTI LINNUSTEST

Jaan Tamm

Eesti Muinsuskaitse Selts, Pikk 46, 10133 Tallinn, Eesti; jaan@muinsuskaitse.ee

Livonijas piļu attēli no marķīza Pauluči albuma. Izdošanai sagatavojusi, tulkojusi un komentējusi Ieva Ose/Abbildungen der livländischen Burgen im Album des Marquis Paulucci. Zur Herausgabe vorbereitet, übersetzt und kommentiert von Ieva Ose. Riga, 2008.

Viimane kümnend on Vana-Liivimaa linnuste uurijaid meeldivalt rõõmestanud – ja seda mitte ainult väliuurimusliku poole pealt. Õigemini algas Läti linnuste laiem tutvustamine juba 1999. aastal, kui kunstiajaloolane Ieva Ose publitseeris “Latvijas viduslaiku pilis”, I (“Keskaegsed Läti linnused”, I). Vahepealse arhiivse uurimitöö võttis nimetatud autor 2001. aastal kokku historioograafilises monograafias “Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā” (“Keskaegsete Läti linnuste uurimine 18.–20. sajandil”). Selle seeria kolmanda osana järgnes 2002. aastal Läti territooriumi ordulinnuseid käsitlev ülevaade “Pētījumi par ordenpilīm Latvijā”, mis tegelikult oli 15 uurija ühistöö vili. Sellega veel ei piirdutud ja 2004. aastal nägi trükivalgust arheoloog Andris Caune ning ta kunstiajaloolasest tütre Ieva Ose koostööna Läti 12.–17. sajandi linnuste leksikon “Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons” (“Latvijas viduslaiku pilis”, IV). Sellega oli omamoodi tiir peale tehtud 1753. aastal Johann Gottfried Arndti poolt Henriku Liivimaa kroonika saksakeelse tõlkega alustatud Läti linnuste tutvustusele, mis tänu Andreas von Löwis of Menari, Alexander von Richteri ja Karl von Löwis of Menarile jõudis välja Vana-Liivimaa linnuste üldkirjelduseni 1922. aastal (“Burgenlexikon für Alt-Livland”) ning kakskümmend aastat hiljem sai Armin Tuulse doktoritöös “Die Burgen in Estland und Lettland” ka esimese akadeemilis-tüpoloogilise üldistuse siinsete linnuste arengust.

Kui lisada siia 13 aastat tagasi alanud Johann Christian Brotze (1742–1823) Läti Akadeemilises Raamatukogus säilitatava käsikirjalise pärandi üllitamine, mis tänaseks on jõudnud 5. köiteni, on tegemist lätlastepoolse hiiglasliku ettevõtmisega. Oma – ja meie jaoks ülitähtsa panuse sellesse – on andnud ka eesti ajaloolastest töörihm, kelle ühispingutusena nägi 2006. aastal ilmavalgust Eesti ala käsitlev ülevaade (Brotze, J. C. *Estonica*. Koost A. Hein, I. Leimus, R. Pullat,

A. Viires. Estopol, Tallinn, 2006). Viimase väärtust ei vähenda ka tõsiasi, et “Estonica” aluseks olnud materjali koopiad kingiti meile Läti riigi poolt publitseerimiseks. Teadusadministraatorid hindasid tehtut riikliku preemia vääriliseks.

Nüüd oleme aga tõsiasi ees, et Läti ammandamatutest arhiivihoidlatest, antud juhul Läti Akadeemilise Raamatukogu varasalvedest, on Ose poolt välja kaevatud järjekordne, kuigi temaatikalt Brotze 47 aasta jooksul kogutuga võrreldes oluliselt kitsam andmekogum. Jutt on 2008. aastal ilmunud Läti Ülikooli Ajaloo Instituudi ja nimetatud raamatukogu ühiseväljaandest, nn Paulucci albumist. Nagu pealkirjast nähtub, on selles esitatud materjali trükiks ette valmistanud, tõlkinud ja kommenteerinud Ieva Ose.

Mõni sõna ka albumi nimekandjast ehk markii Pauluccist. Itaallane Filippo Paulucci sündis 1779. aastal Modenas ja suri 1849. aastal Nizzas. 1807. aastal astus ta Venemaa teenistusse ja osales aastail 1807–1812 mitmes Venemaa sõjas Türgi, Rootsi, Iraani ning Prantsusmaa vastu. Neis üles näidatud aktiivsus oli ka põhjuseks, miks ta 1812. aastal määrati Liivi- ja Kuramaa, aga 1819. aastast ka Eestimaa kindralkuberneriks. Neis ameteis oli ta kuni 1829. aastani, mil ta pöördus tagasi Vahemere äärde, asudes Sardiinia kuninga teenistusse, kuhu jäi kuni oma surmani 1849. Markii Paulucci kui riigitegelase nimega on otseselt seotud ka siinsete talupoegade elujärje parandamine seoses pärisorjuse kaotamisega Kura- (1817) ja Eesti- ning Liivimaal (1819). Nimetada võiks ka tema poolt läbi viidud Vene-Prantsuse sõjas 1812. aastal maha põletatud Riia eeslinnade taastamist, ehitusreforme ja linnade saneerimist.

Just kindralkubeneri ametikoht oligi see, miks markii Paulucci pidi organiseerima 1828. aastal esmakordselt tema nimega seostatavasse albumisse materjali kogumist. Oli ju keiser Nikolai I 31. detsembri 1826. aasta korraldusega pandud kindral- ja tsiviilkuberneridele kohustus andmete kogumiseks linnades ning ka maakohdades paiknevatest iidsete losside ja linnuste varemetest, samuti teistest muististest. Tuli ka määrata nende tehniline seisund. Et selle korralduse täitmise Läänemere kubermangudes (vähemalt neis, mis allusid Pauluccile) koheselt algust tehti, näitab Kuramaal paiknevate Selburgi ja Altona jooniste dateerimine 1827. aastaga. Millal nende kubermangude kaupa koondatud jooniste koostamine lõpetati, pole teada. Igatahes säilitatakse Läti Riiklikus Ajalooarhiivis Läänemere provintside ajaloo- ja arheoloogiaseltsi materjale, mille hulgas on ka aktimapp 1843. aastast: “Vanad ehitised Liivimaal. Tsiviilkubeneri aruanne 1843”, milles on materjale 43 linnuse kohta. Olgu lisatud, et tsiviilkuberneriks, kelle aruanne on selliselt pealkirjastatud, oli markii Paulucci otsene järglane selles ametis, Liivimaal Vidzemes (tõsi küll, juba tsiviilkubernerina) tuntud baltisakslasest riigitegelane Georg Friedrich von Fölkersahm (1766–1848), kes lahkus sellelt kohalt vaid aasta enne oma surma. Ose ongi püstitanud küsimuse, kas ei oleks selle albumi Liivimaad käsitlevat osa õigem Fölkersahmi albumiks nimetada. Mis ajast pärinevad aga Eestimaa kubermangu muistiseid kujutavad joonised, pole täpselt teada. Brotze Eestimaa kõite koostajate välja pakutud aastate 1820–1828 kohta pole seni mingeid tõendeid. Pealegi tuli vastav keiserlik korraldus alles 31. detsembril 1826.

Paulucci album polnud tollases Vene impeeriumis ainus omataoliste seas. Analoogne jooniste kogu "Vilniuse kubermangu linnuste atlas" leidub ka Krakovi Rahvusmuuseumis Poolas. Viimasest on Juris Jurginis oma 1971. aastal ilmunud raamatus "Leedu linnused" ka seitse joonist publitseerinud.

Mida siis sisaldab Paulucci album? Nagu imperaatorlikus korralduses on öeldud, pidi see andma ülevaate eelkõige kunagistest kaitseehitistest linnades ja maal. Samas oli see ülesehituslikult kubermangulik register, mis sisaldas nõutud infot Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa kubermangude kohta. Originaalmaterjalil ei ole mingeid järjekorranumbreid ega ka kubermangulikke tiitellehti. Need võttis kasutusele alles Karl von Löwis of Menar oma 1922. aasta "Burgenlexikoni" koostades, käsitledes I köitena Liivimaad, II köitena Eestimaad ja III köitena Kuramaad. Ose arvates oli siiski õigem säilitada albumi esialgne valmimiskronoloogia, mis uurimuslikult algab ikkagi Kuramaa linnuste fikseerimisega 1827. aastal. Nii on ka toimitud vaadeldavas trükises, kus Kuramaale järgneb Liivimaa ja siis Eestimaa. Peatumata pikemalt tollaste kubermangude piiridel (Ose raamatus annab sellest ülevaate joonis 7), võiks vaid öelda, et meile vähem tuntud Kuramaa (haaras endasse lisaks ajaloolisele Kuramaale ka Zemgale) ja Liivimaa (lisaks Vidzemele veel lõunapoolne osa Eestist ning Saaremaa ja Muhu) piir kulges Daugava joonel. Läti nime andnud Latgale kuulus aga tollase Vitebski kubermangu koosseisu ja seetõttu pole sealsed muistised Paulucci albumis kajastamist leidnud. Praeguse Eesti põhjapoolne osa oligi siis Eestimaa kubermang.

Kõikide objektide puhul on Ose publikatsioonis ühesugune mahuline jaotus. Variatsioon on vaid praegusele Läti territooriumile jäävate linnuste või losside kohta käivate tekstide osas, kus need on antud kohati kolmes (vene, saksa ja läti) keeles, samas on siiski enamiku Läti, aga ka praeguse Eesti territooriumil paiknevate mälestiste puhul piiratud vaid läti ning saksa keelega. Kõik joonised on tehtud akvarellipaberile ja vesivärvidega koloreeritud, tekstid joonistel on kirjutatud saksa keeles ning tumepruuni tindiga. Albumi kõik lehed on 34,0 × 47,5 cm suurused, samas täidavad joonised vaid osa lehepinnast. Ka siin on mõõtude erinevused äärmiselt suured. Näiteks pisim põhiplaan, mis kujutab Ropaži/Rodenpoisi linnusest säilinud müürijuppi, on vaid 1,0 × 0,5 cm suurune. Joonistele lisatud mõõtkettide puhul on kasutatud vene sülda.

Lisaks tekstidele ongi kõigi objektide puhul antud põhi- ja asendiplaan, enam säilinute puhul ka vaade, mis paljudel juhtudel on lisaks maalilisusele üsnagi suur. Näiteks Helme linnusevaremete vaade läänekaarest on 19,5 × 28,0 cm suurune, Turaidat kujutav aga koguni 23 × 35 cm suurune. Joonistel kujutatud arhitektuurse täpsuse üle on paljudel juhtudel küllaltki raske otsustada, kuna ajahammas on teinud oma halastamatut lammutustööd. Küll võib aga lisada, et üsna paljudel juhtudel on lisaks esmasele ehk arhitektuursele infole joonistel ka sekundaarset ehk etnograafilist olustikku kujutavaid elemente. Nii näeme näiteks Rõngu piltkujutisel lisaks linnusevaremetele ka krahv Manteuffelile kuulunud uhket mõisakompleksi, aga samuti esiplaanil toimuvat liivavedu, kusjuures ülimalt täpsusega on kujutatud nii vankrit kui selle ette rakendatud hobuse rakmestikku. Põltsamaa puhul pakub lisaks 1816. aastast Gagarinite vürstisuguvõsale kuni Eesti Vabariigi

tekkimiseni kuulunud uhkele lossivaatele huvi ka ümbritsev haljastus ja jõekaldal õngitsev kalamees oma paadiga. Kuna lisaks linnustele-lossidele on sageli ka ümbritsevat territooriumi veidi laiemalt kujutatud, on albumis esinevad joonised, eriti aga asendiplaanid, hindamatuks andmebaasiks asustuse- ja linnauurijatele. Iga mälestise tekstilise osa lõpus on ka viide enamikule varasematele piltkujutiste publitseerimistele nii baltisaksa, läti kui eesti autorite poolt.

Nagu tol ajal kombeks, koostati niisugused ülevaated kollektiivse tööna. Nii ongi Kuramaa osa jooniste autoriteks C. G. Raetsch, H. J. Cramer, Willong (Ose eeldab, et Karl) ja J. von Ciolkowicz, Liivimaa puhul Wilhelm Tusch ning Christoph Kuntze ja Eestimaa osas vaid C. Faehlmann. Kõik nad olid ametis kubermangu- või kreisivalitsuses revidendina.

Milliste keskaegsete mälestistega ja nende jäänuseid 19. sajandil ümbritsenud olustikuga Ose Paulucci albumis võib tutvuda? Olgu öeldud, et kubermangudesiseselt on objektid antud kreiside kaupa. Kuramaa kubermangu osas oleks loetelu järgmine: Dobeles – Doblen, Kalnamuiža – Hofzumberge, Bauska – Bauske, Grobiņa – Grobin, Durbe – Durben, Sēlpils – Selburg, Altene – Altona, Tukums – Tuckum, Jaunpils – Neuenburg, Kandava – Kandau, Nurmuiža – Nurmhusen, Aizpute – Hasenpoth, Alsunga – Alschwangen, Valtaiki – Neuhausen, Embūte – Ambothen, Jamaika Kloostri Pūha Peetri kirik – Jamaickensche (nüüd Kloostri Pūha Peetruse kirik), Ventpils – Windau, Piltene – Pilten, Ēdole – Edwahlen ja Dundaga – Dondangen. Vidzeme ehk Liivimaa kubermangu nimekirja näeb välja järgmine: Koknese – Kokenhusen, Aizkraukle – Ascheraden, Lielvārde – Lennwarden, Kalsnava – Kalzenau, Bērzaune – Bersohn, Gaujiena – Adsel, Piebalga – Pebalg, Ērgļi – Erlaa, Trikāta – Trikatēn, Rauna – Ronneburg, Cēsis – Wenden, Turaida – Treyden, Sigulda – Segewold, Lielstraupe – Gross-Roop, Mazstraupe – Klein-Roop, Augstroze – Hochrosen, Rozbeķi – Rosenbeck, Mujāni – Mojahn, Valmiera – Wolmar, Ērgeme – Ermes, Burtnieki – Burtneck, Rūjiena – Rujen, Karksi – Karksi, Ropaži – Rodenpois, Helme – Helmet, Viljandi – Fellin, Rõngu – Ringen, Tarvastu – Tarwast, Laiuse – Lais, Põltsamaa – Oberpahlen, Alūksne – Marienburg ja Vastseliina – Neuhausen.

Viimasena Eestimaa mälestised: Lihula – Leal, Rakvere – Wesenberg, Koluvēre – Lode, Haapsalu – Hapsal, Paide – Weissenstein, Kiltsi – Ass, Edise – Etz, Padise – Padis, Toolse – Tolsburg, Porkuni – Borkholm, Kiviloo – Fegefeuer, Kuimetsa – Kuimetz, Pirita klooster – Mariendahl, St. Brigitten ja piirilinnus Vasknarva – Neuschloss.

Nagu näeme, on 66 mälestise nimekirja sattunud ka üks kirik ja kahed kloostri varemed, kuid arvestades nende monumentaalsust, ongi tegemist pigem kunagiste kindlustustega, mida sõdades ka kaitseotstarbel (eriti Padises) kasutati.

320-leheküljeline ülevaade markii Paulucci albumist on varustatud sellisele ülevaateosele ülivajalike isiku- ja kohanimede registriga, mis muudab küllaltki mahuka teose üsnagi hõlpsasti kasutatavaks. Ülivajaliku ülevaate kokkupanijale ja albumi tõlkijale ning kommenteerijale Ieva Osele jääb vaid üle soovida Läti arhiivides uusi arheoloogilisi leide.